

Wiesław Tomasz Stefańczyk¹

KUPIŁEM GREJPFRUT CZY GREJPFRUTA? O BŁĘDACH JĘZYKOWYCH W GLOTTODYDAKTYCE POLONISTYCZNEJ

Słowa kluczowe: biernik, końcówka, rzeczownik

Streszczenie. Artykuł porusza zagadnienie ekspansji męskożywotnej końcówki *-a* w bierniku liczby pojedynczej w grupie rzeczowników nieżywotnych. Część tego typu form jest zgodna z normą wzorcową, np.: *forda, pokera, golfa, borowika*, inne natomiast występują wyłącznie w języku potocznym, np.: *zęba, paznokcia, gwoździa*. Niekiedy trudno jest rozstrzygnąć, która forma jest prawidłowa, np.: *zamówić kotlet czy zamówić kotleta*. Artykuł przynosi ponadto propozycje rozwiązań glottodydaktycznych oraz przedstawia dylematy dotyczące wskazanych kwestii.

WSTĘP

Artykuł przedstawia problem ekspansji końcówki *-a* w bierniku liczby pojedynczej (B. lp.) rzeczowników męskich nieżywotnych w standardowej, a także potocznej polszczyźnie. Podstawę materiałową stanowi *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod red. S. Dubisza, skąd wyekscerpowano łącznie ponad 400 rzeczowników nieżywotnych, mających w B. lp. obowiązkowo bądź obocznie końcówkę *-a*. Listę tę uzupełnia ok. 200 leksemów odnotowanych wybiórczo w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* pod red. H. Zgólkowej, w mediach elektronicznych oraz w czasie zasłyszanych rozmów.

Celem artykułu nie jest sporządzenie pełnej listy rzeczowników nieżywotnych z końcówką B. lp. *-a*, lecz ich systematyzacja, wskazanie rozmiarów zjawiska oraz – jeśli to możliwe – rozwiązań glottodydaktycznych.

W tradycji językoznawczej utrwalili się poglądy, iż rzeczowniki żywotne otrzymują w B. lp. końcówkę *-a* równą dopełniaczowi lp. (D. lp.), np.: *brata, konia, kota*, natomiast rzeczowniki nieżywotne mają końcówkę *-ø*, np.: *dom*,

¹ reinhold5@interia.pl; Katedra Języka Polskiego jako Obcego, Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński, 30 – 044 Kraków, ul. Grodzka 64.

slup, kąt synkretyczną z mianownikiem lp. (M. lp.) (por. np. Kryński 1903, Doroszewski 1952, Klemensiewicz 1984). Opozycja ta jest jednak coraz bardziej rozchwiana, ustawicznie bowiem wzrasta liczba rzeczowników nieżywo-tych, przybierających w B. lp. końcówkę *-a*. Dotyczy to zarówno języka pisanego (por. Grappin 1951, s. 50–67), jak i (zwłaszcza) mówionego (por. Żydek 1961, Kucala 1970, Dyduchowa 1970, Swan 1988, Riley 1999, s. 63–92, 110–128, Bańko 2002, s. 150–154). Badacze odnotowują od 300 (Kucala 1970) do ponad 1000 rzeczow-ników nieżywo-tych (Bańko 2002, s. 150–154), mających męskożywo-tną koń-cówkę *-a*. Należy podkreślić, że nie jest to proces nowy, jego śladów bowiem badacze dopatrują się już w XVI wieku (Kucala 1978).

Językoznawcy zwracają uwagę na fakt, że formy z końcówką *-a* wystę-pują częściej w języku potocznym, gdzie oddziaływanie normy jest słab-sze niż w polszczyźnie standardowej (por. np. Swan 1988, Bańko 2002, s. 150–154).

Badacze dopatrują się różnych przyczyn ekspansji końcówki *-a* w grupie rzeczowników nieżywo-tych. Należą do nich m. in. przejmowanie przez biernik pewnych funkcji dopełniacza, tj. okolicznika sposobu, np. *tańczyć kadryla* (Safarewiczowa 1938) i dopełnienia bliższego (Lesz-Duk 1995), występowa-nie dopełniacza po zaprzeczonej czasowniku o rekcji biernikowej, np.: *nie mam komputera*, oddziaływanie genetywu partitywu, np.: *daj mi chleba*, brak wyrazistych wyznaczników morfologicznych biernika, np.: *samochód goni pociąg* (Riley 1999, s. 92–95). Istotną przyczynę stanowią również czynniki semantyczne (Kucala 1970, Bańko 2002, s. 150–154) i słowotwórcze (Swan 1988, Riley 1999, s. 77). Rzeczowniki żywo-tnie używane wtórnie w znaczeniu nieżywo-tych zachowują końcówkę *-a*, np. *mieć glinianego ptaszka, kupić plu-szowego misia*. Podobnie zakończenie *-a* otrzymują rzeczowniki nieżywo-tnie w seriach słowotwórczych, gdzie dominują rzeczowniki żywo-tnie, np. w grupie ok. 30 złożzeń z członem *man* typu *businessman, congressman* jedynie cztery, o czym mowa niżej, mają znaczenie nieżywo-tnie. Inną ważną przyczyną może być także frekwencja, biernik bowiem obok mianownika i dopełniacza jest naj-częściej używanym przypadkiem (por. Miodunka (red.) 1992, Tokarski 2001, s. 84–89).

W związku z ekspansją końcówki *-a* część badaczy rezygnuje z uznawania biernika za podstawę podziału rzeczownika na rodzaje gramatyczne. Niektórzy językoznawcy przyjmują stanowisko tradycyjne, tj. M. lp. (por. Zgółkowa (red.) 1994–2005), inni upatrują podstawy podziału w innym przypadku jak np. dopeł-niacz (por. Zaron 2005) lub poszukują rozwiązań alternatywnych (por. Bobrow-ski 2005).

Z powyższego wywodu wynika, że istnieje dość bogata literatura dotyczą-ca omawianego zagadnienia. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że w grama-tykach współczesnego języka polskiego kwestie te są pomijane (por. Nagórko

1996, Grzegorzczkova, Laskowski, Wróbel (red.) 1998) lub podawane w formie krótkich wzmianek (por. Wróbel 2001, s. 103–104). Najwięcej miejsca poświęcił omawianej problematyce M. Bańko w podręczniku akademickim *Wykłady z polskiej fleksji* (Bańko 2002, s. 150–154). Kwestie te są również zasadniczo nieobecne w gramatykach języka polskiego przeznaczonych dla cudzoziemców (por. Bartnicka, Satkiewicz 1990). Z. Kaleta w swej gramatyce podaje jedynie, że niektóre rzeczowniki rodzaju męskonieżywotnego mają końcówkę *-a* (Kaleta 1995, s. 126), natomiast w opracowaniu *Odkrywamy język polski* zamieszczona jest krótka wzmianka dotycząca omawianych zagadnień (Madelska, Warchoła-Schlottmann 2008, s. 81).

1. CZĘŚĆ ANLITYCZNA

Z przeprowadzonych badań wynika, że końcówkę *-a* implikują zarówno czynniki znaczeniowe, jak i słowotwórcze.

Kryterium semantyczne determinuje końcówkę *-a* przedstawionych niżej grup rzeczowników:

nazwy grzybów, np.: *prawdziwka, borowika, łuszczaka, boczniaka, twarżyszka, koźlarza, lejkwca, maślaka, goryczaka, kolczaka, muchomora*;

nazwy jednostek monetarnych, np.: *funta, feniga, franka, forinta, filera, leja, rubla, lira, dinara, drama, manata, talara, szekla, tugrika, juana*, a także ich potoczne ekwiwalenty typu *złocisza, dolca, baksa*;

nazwy pokarmu, np.: *cheeseburgera, hamburgera, fishburgera, big maca, hot doga, gołąbka, mazurka, faworka, ptysia, ziemniaka, kotleta*. Kończącą *-a* mają obowiązkowo bądź obocznie rzeczowniki policzalne, natomiast leksemy o znaczeniu niepoliczalnym zachowują zakończenie *-ø* równe M. lp., np.: *bigos, żurek, barszcz*, choć istnieją izolowane formy typu *loda*.

nazwy niektórych intymnych części ciała, np.: *członka, penisa, siusiaka, cycyka, cyca*;

nazwy ciał zmarłych, np.: *denata, trupa, wisielca, topielca, truposzczaka, truposza, umrzyka, umarlaka*;

teonimy, nazwy istot nadprzyrodzonych, postaci mitologicznych lub podobnych do człowieka, np.: *aniola, archaniola, ducha, diabła, demona, czarta, skrzata, krasnoludka, chochoła, robota, pajaca, bałwana*;

nazwy rodzajowe, gatunkowe, firmowe

a) tańców, np.: *mazura, mazurka, krakowiaka, kujawiaka, trojaka, lasowianka, oberka, poloneza, hajduka, czardasza, walca, rock and rolla, hopaka, kankana, kadryla, swinga*. Rzeczownik *taniec* zachowuje końcówkę *-ø*, por. *Lubię ten taniec*.

b) gier karcianych, np.: *brydża, remika, pokera, wista, preferansa, maria-sza, blackjacka, tysiāca, durnia, oszusta*;

c) gier i zabaw, np.: *golfa, ping-ponga, badmintona, cybergaja, palanta, berka*, potocznie też *bilarda, baseballa*. Większość rzeczowników występujących w konstrukcjach *grać w, bawić się w* ma w B. lp. końcówkę *-a*.

d) papierosów, np.: *salema, camela, carmena, dunhilla, giewonta, sporta, marsa, wawela, kenta, pall malla, winstona, rothmansa*;

e) środków transportu, np.: *mercedesa, jeepa, volkswagena, peugeota, cabrioleta, chevroleta, forda, seata, tarpana, fiata, poloneza; simsona, nortona, rometa, komara; airbusa, boeinga*;

f) sprzętu elektronicznego, RTV, AGD, obuwia i innych wyrobów przemysłowych., np.: *panasonica, samsunga, philipsa, notebooka, laptopa, adidasa, chanela, fahrenheit*;

g) niektórych napojów, np.: *szampana, burgunda, guinnessa, paulanera, sznapsa, lecha, żywca*, a także formy potoczne typu *browara, browca*;

h) niektórych kwiatów, np.: *bratka, narcyza, tulipana, fiołka, goździka, chabra, astra, gerbera*.

Dość liczną grupę stanowią ponadto eponimy, które zasadniczo mają końcówkę *-a*, np.: *alzheimer*, *parkinson*, *rentgen*, *browning*, *kolta*, *kałasznikowa*, *nobla*, *ludwika*, *nelson*, w tym także wymienione wyżej leksemy typu *berka, forda*. Istnieją jednak również rzeczowniki odimienne, choć jest ich niewiele, mające w B. lp. końcówkę *-ø*, por. *prysznic, graham*.

Kryterium morfologiczne (słowotwórcze) implikuje końcówkę *-a* następujących grup rzeczowników:

derywaty odrzeczownikowe wsteczne, np.: *kaca, kompa, kopa, syfa, neta, ogóra, cyca, fejsa*;

derywaty z sufiksem *-as*, np.: *zakrętasa, wykrętasa, wygibasa, obertasa, marlborasa*;

derywaty z sufiksem *-os*, np.: *papierosa, kilosa, pornosa*;

derywaty z sufiksem *-us*, np.: *calusa, miętusa, psikus*, *garbusa*, a także rzeczowniki niemotywowane typu *platfusa, newsa, busa*. W polszczyźnie potocznej wiele rzeczowników zakończonych na *-us* ma zakończenie *-a*, np.: *krokusa, kaktusa*.

derywaty z sufiksem *-ch*, np.: *papierocha, miecha, klucha*;

derywaty z sufiksem *-uch*, np.: *palucha, gnieciucha*;

derywaty z sufiksem *-osz*, np.: *grubosza, gnidosza, tłustosza, truposza*;

derywaty z sufiksem *-ol*, np.: *kinola, patola, jabola*, w tym rzeczowniki niemotywowane typu *gola*;

derywaty z sufiksem *-in//-yn*, np.: *węgrzyna, kalikstyna, kupidyna*;

derywaty z sufiksem *-ak*, np.: *siniaka, krwiaka, tętniaka, czyraka, kilaka, ropniaka, buziaka, kopniaka, mleczaka, piątaka, dziesiątaka, tysiaka*;

derywaty z sufiksem -ec, np.: *kuksańca, szturchańca, wisielca, topielca*;

derywaty z sufiksem -isz//-ysz, np.: *dławisza, zlocisza*;

leksemy z powtarzalnym członem *man*, np.: *pulmana, liczmana, discmana, walkmana*;

rzeczowniki zakończone zbitką spółgłoskową -ps, np.: *dropsa, chipsa, klapsa, klopsa, klipsa, tipsa*, a także izolowane złożenie z drugim członem *trup*, tj. *kościotrupa*.

Większość rzeczowników ze wskazanymi wyżej formantami stanowią leksemy o znaczeniu żywotnym, mające w B. lp. regularną, implikowaną semantycznie końcówkę -a, np.: *dzikusa, piecucha, kibola*. Wyodrębnione formacje są więc wyrównaniem do dominujących ilościowo rzeczowników żywotnych, mających tożsamą strukturę słowotwórczą.

Istnieje ponadto liczna grupa rzeczowników, których nie można objąć wskazanymi regułami semantycznymi i słowotwórczymi. Egzemplifikują je formy typu *zeza, piega, farta, rocka, dzyndzla, facebooka, kulfona, wabia, pecha, bzika, guza, pryszczka*.

Biorąc pod uwagę aspekt glottodydaktyczny, a także poprawnościowy, rzeczowniki te można podzielić na cztery grupy:

1) charakterystyczne dla języka standardowego, np.: *forda, walca, brydża, gołąbka*;

2) charakterystyczne dla języka potocznego, np.: *dolca, miętusa, kinola, kaca*;

3) charakterystyczne dla języka standardowego, mające według normy wzorcowej końcówkę -ø, np.: *pączek, e-mail, klips*, a według normy użytkowej zakończenie -a, np.: *pączka, e-maila, klipsa*;

4) leksemy o znaczeniu neutralnym, mogące otrzymywać obie końcówki, np.: *grejfrut – grejpfruta, banan – banana, arbuż – arbuza*.

Rzeczowniki ujęte w punkcie 1. nie budzą wątpliwości glottodydaktycznych, należy bowiem nauczać form standardowych, zgodnych z normą wzorcową. Leksemy przedstawione w punkcie 2. mogą być włączone do procesu dydaktycznego np. w ramach zajęć profilowanych z zakresu języka potocznego. Najwięcej dylematów i wątpliwości budzą rzeczowniki ujęte w punktach 3. i 4. Pojawiają się bowiem pytania, jakiej formy nauczać: *zjeść pączek, wysłać e-mail, zgubić klips, podczas gdy w powszechnym użyciu są postaci typu zjeść pączka, wysłać e-maila, zgubić klipsa*. Czy rzeczywiście formy z końcówką -a są błędne? Z drugiej strony natomiast, czy konstrukcje typu *proszę banan, kupilem grejfrut* są poprawne? Czy nie brzmią one dość sztucznie? Czy nauczanie form z końcówką -a jest błędem glottodydaktycznym, zwłaszcza że niekiedy granica między normą wzorcową a użytkową jest płynna i subtelna. Wydaje się, że stosowanie reguł normy użytkowej, również w glottodydaktyce, nie jest błędem, cudzoziemcy mogą więc jeść i kupować grejfruta.

Doświadczenia glottodydaktyczne wskazują, że uczący się znają zarówno formy standardowe typu *papierosa, golfa, funta*, jak i potoczne, np.: *kaca, fejsa*,

w tym niezgodne z normą wzorcową postaci typu *pączka, naleśnika, e-maila*, są one bowiem w powszechnym użyciu i trudno zaprzeczyć ich istnieniu. Warto więc je usystematyzować i włączyć do programów nauczania oraz do podręczników. Wydaje się, że zagadnienie to mogłoby być wprowadzone na poziomie średnim (B.1.–B.2.), gdy uczący się coraz płynniej mówią po polsku.

2. WNIOSKI

Zdecydowana większość rzeczowników nieżywotnych otrzymuje w B. lp. końcówkę *-ø* równą M. lp., np.: *dom, samochód, długopis, ołówek, pociąg*. Istnieje jednak liczna grupa rzeczowników nieżywotnych, mających w B. lp. męskozżywotną końcówkę *-a*. Zakończenie to jest implikowane przez czynniki semantyczne, np.: *golfa, pokera, walca* i morfologiczne (słowotwórcze), np.: *tętniaka, całusa, palucha*.

Nowo zaadaptowane słowa, głównie zapożyczenia z języków obcych, mające w B. lp. końcówkę *-a*, świadczą, że jest to proces żywy, por. *notebooka, facebooka*. Jego konsekwencją jest wzrost synkretyzmu B. lp. i D. lp., a B. lp. rzeczowników nieżywotnych nie jest obecnie zwierciadlanym odbiciem M. lp.

Rzeczowniki nieżywotne, mające w B. lp. końcówkę *-a*, stanowią istotną część polskiej leksyki zarówno w jej standardowej, jak i potocznej odmianie.

Wskazane fakty nie mogą być przemilczane bądź ignorowane zarówno w dydaktyce języka polskiego jako ojczystego, jak i obcego, lecz w odpowiednim zakresie i na określonym poziomie powinny zostać włączone do programów nauczania oraz do podręczników.

BIBLIOGRAFIA

- Bańko M., 2002, *Wykłady z fleksji polskiej*, Warszawa.
- Bartnicka B., Satkiewicz H., 1990, *Gramatyka języka polskiego. Podręcznik dla cudzoziemców*, Warszawa.
- Borowski I., 2005, *Rodzaj gramatyczny a jego liczba*, „Język Polski” LXXXV, s. 83–89.
- Doroszewski W., 1952, *Podstawy gramatyki polskiej*, Warszawa.
- Dyduchowa A., 1970, *Dopełniacz w funkcji biernika liczby pojedynczej u męskich rzeczowników nieżywotnych*. Prace Językoznawcze I, Kraków, Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Grzegorzyczkowa R., Laskowski R., Wróbel H. (red.), 1998, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.

- Kaleta Z., 1995, *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców*, Kraków.
- Klemensiewicz Z., 1984, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, Warszawa.
- Kryński A., 1903, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- Kucała M., 1970, *Formy dopełniacza w bierniku liczby pojedynczej rzeczowników męskich nieżywothnych*, w: *W Służbie nauce i szkole*. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Doktorowi Zenonowi Klemensiewiczowi, Warszawa, s. 117–125.
- Kucała M., 1978, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Lesz-Duk M., 1995, *Funkcje składniowe rzeczowników w dopełniaczu*, Częstochowa.
- Madelska L., Warchoń-Schlottmann M., 2008, *Odkrywamy język polski. Gramatyka dla uczących (się) języka polskiego jako obcego*, Kraków.
- Miodunka W. T. (red.), 1992, *Język polski jako obcy. Programy nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny*, Kraków.
- Nagórko A., 1996, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, 1994–2005*, red. H. Zgólkowa, Poznań.
- Riley T., 1999, *It's Alive: Grammatical Animacy in Russian, Polish and Czech*, Seattle, University of Washington.
- Safarewiczowa H., 1938, *Dopełniacz w funkcji okolicznika sposobu*, „Język Polski” XXIII, s. 97–105, Kraków, Uniwersytet Jagielloński.
- Swan O., 1988, *Facultative Animacy in Polish. A Study in Grammatical Gender Formation* (The Carl Back Papers in Russian and East European Studies, 606), Pittsburgh, Center for Russian and East European Studies.
- Tokarski J., 2001, *Fleksja polska*, Warszawa.
- Uniwersalny słownik języka polskiego* PWN, 2003, pod red. S. Dubisza, Warszawa.
- Wróbel H., 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.
- Zaron Z., 2005, *Aspekty funkcjonalne polskiej kategorii rodzaju. Charakterystyka fleksyjna*, Warszawa–Puńsk.
- Żydek P., 1961, *Zakres użycia i współczesne kierunki rozwoju formacji typu „palić papierosa”* (master's paper), Katowice WSP, Studium dla Pracujących.

Wiesław Tomasz Stefańczyk

KUPIŁEM GREJPFRTUT VS. KUPIŁEM GREJPFRTUTA ('I HAVE BOUGHT A GRAPEFRUIT'). LANGUAGE MISTAKES IN TEACHING POLISH

Keywords: accusative, ending, noun

Summary. The paper discusses the issue of the expansion of the masculine animate ending –a onto the group of inanimate nouns. Some of such forms are in agreement with the paradigmatic norm, others, on the other hand, appear only in colloquial language. It is at times difficult to establish which form is the correct one. The paper also puts forth proposals of methods of their teaching and presents some dilemmas concerning the abovementioned questions.